

Balázs Mihály: Teológia és irodalom

AZ ERDÉLYEN KÍVÜLI ANTITRINITARIZMUS KEZDETEI

Teológia és irodalom Balázs Mihály könyvének címe. Nem szokatlan az utóbbi időben ez a két-három hívó szóból álló címadási típus, amely megjelöli az írás legfontosabb témáit, eligazítja az olvasót, mit kereshet a tanulmányban. A két-három szó közé összekötő kapocsként többnyire hangsúlytalanul odakerül az és kötőszócska, de előfordul, hogy el is marad. *Teológia és irodalom*. Ebben az esetben is pontosan tájékoztat a cím. A mű első fele az erdélyi antitrinitáriusok teológiai gondolkodásának fejlődését tárgyalja egy bizonyos időszakban, vagyis az 1570-es évek elején, mintegy folytatásaként Balázs korábbi idevágó könyvének: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Mint azt megszoktuk a szerzőtől, nem csupán a kialakuló tanítások steril intellektuális tartalmát ismerteti, hanem mély történelem- és társadalomismerettel rajzolja meg azokat a politikai viszonyokat is, amelyek között ez a tanítás kialakulhatott. Képet kapunk arról, hogyan módosította, hajlítgatta a maga érdekei szerint, ez esetben nagyon finom és ügyesen alkalmazott politikai eszközökkel a fejedelmi hatalom a teológiai gondolatokat, és érzékletesen mutatja be a tanulmány azt a konkrét folyamatot: zsinatokat, hitvitákat, könyvkiadást, cenzúrarendeletet, szétrajzó missziók működését, amelyben és amely által valóságosan kifermálódott, terjedt és hatott a tan. A könyv második fele pedig az irodalomról szól, azokról a műfajokról, poétikai, retorikai eljárásokról, fennmaradt művekről, amelyek igen magas színvonalon, a társadalom különböző rétegeihez fordulva, különböző célokkal, s ezeknek megfelelően egyénileg kialakított beszédmódokkal kívánják megnyerni és meggyőzni a potenciális híveket. Amit a címben egyedinek látunk, azt nehéz volna érzékeltetni nyomdatechnikai eszközökkel: itt hangsúlyos az és kötőszó. Méghozzá rögtön kettős funkciót tölt be: egyrészt teológia és irodalom szerves kapcsolatára, kölcsönhatására utal, másrészt kiemeli a második alkotó elemet, vagyis a két téma közül ezúttal az irodalom a hangsúlyos, a teológia csak nélkülözhetetlen előzmény. Bár a könyv valóban teológiáról és irodalomról szól – de mivel

bemutatásuk során elsősorban a két terület egymáshoz fűződő viszonya válik fontossá, a szöveg túl is mutat önmagán. Mindvégig megmarad ugyan a tárgyalt konkrét problémák körében, szerzője mindvégig következetesen tartja magát a filológia szigorú, olykor száraznak tűnő módszereihez, de éppen ez a szigorúság, hangsúlyozott szakmaiság szolgálja, hogy az olvasó (és nem túlzás: a magyar tudományosság) látóköre tágul, új megvilágításba kerülnek a szűkebb teológiai témán és a vizsgált irodalmi anyagon kívül a magyar művelődés- és kultúrtörténeti kutatás más jelentős területei is. Ugyanez a szerény és alázatos módszeresség egyúttal hitelesíti az eredményeket.

Humanizmus és reformáció 25. – Balassi Kiadó
Budapest, 1998
242 oldal, 1200 Ft

Vegyük sorra most már konkrétan, mi a teológia és mi az irodalom a műben. Természetesen számos fontos részleteredmény és folytatható, eligazító, néha provokáló gondolatmenet található a tanulmányban. Sajnos minden ismertetés egyúttal egyszerűsítéssel, vagy a hangsúlyok néha óvatosabb, néha kevésbé tolerálható áthelyezésével jár. Alábbi ismertetésünk sem lehet mentes ettől, azaz reflexióink irányát saját érdeklődésünk szabja meg, korántsem merítjük ki vele a tanulmány adta összes lehetőséget; mások bizonyára másra figyelnek és másra reflektálnak majd.

Először is mellőzzük az antitrinitárius gondolkodás alakulásának részletes rajzát az 1570-es évek Magyarországon, nem követjük nyomon a radikálisabbnak tartott nonadorantizmus (azaz Krisztus imádásának tagadása) formálódását, csupán felhívjuk a figyelmet, hogy az ez irányban érdeklődők alapos és új eredményekben bővelkedő eligazítást kapnak. Egyéni érdeklődésünket inkább az antitrinitarizmus terjedésének és terjesztésének konkrét folyamatában való elemzése ragadta meg. Különösen izgalmas és tanulságos e folyamatban a tolerancia-eszmék alkalmazásának és a vallási tolerancia gyakorlati érvényesítésének mozzanataira figyelni.

Az antitrinitárius gondolkodók, miután az 1560-as évek végén sikerült az erdélyi fejedelem, János Zsigmond támogatását elnyerniük, a hetvenes évek legelején erőteljes missziós tevékenységet indítottak a Partiumban és a Dunántúlon. A két misszió valószínűsíthetően egymástól függetlenül működött, nem egymásra, hanem mindkettő az erdélyi központra támaszkodva munkálkodott. Módszereik majdnem azonosak. Mindkét térségben jól képzett, alapos humanista műveltséggel rendelkező, a kor teológiai vitáit mélységükben ismerő értelmiségiek jelennek meg: Basilius István, Karádi Pál, illetve Válaszúti György, Jászberényi György és Alvinci György az ismertebbek. Az ő kezdeményezésükkel, részvételükkel zsinatokat tartanak, hitvitákat provokálnak, prédikálnak az unitáriusok, s próbálják megnyerni a helyi hatalmi tényezőket. Hatásuk titka – ha eltekintünk a magukban a hirdetett teológiai gondolatokban rejlő vonzerőtől – abban áll, hogy a megelőző egy-két évtizedben gyökeret vert kálvinista egyházat megcsontosodott, a romlott, korrupttá vált, bálványozó tanításokat hirdető, a középkori, pápás egyház helyébe nyomult szervezetnek, terpeszkedő és tespedő új hierarchiának, prédikátorait pedig a papi jövedelmekbe beült, haszonleső, tudatlan és főként meggyőződés nélküli embereknek tüntetik föl. Ezzel szemben az antitrinitáriusokat az evangéliumi egyszerűség, a tiszta élet, az igazságot elfedő, ravasz teológiai okoskodásokat leleplező, egyenes, racionális gondolkodás képviselőiként ábrázolják. Másrészt eszméik terjesztéséhez egy új beszédmódot találnak, amely az elvont teológiai gondolatokat a mindennapi életből vett szemléletes, vizuális, gyakran profanizáló, sőt nem ritkán blaszfém hasonlatokkal teszi érthetővé az egyszerű emberek számára is, miközben az ellenkező tanítások hirdetőit gazdag invencióval alkotott képekben bélyegzi meg, teszi hiteltelenné.

Már az ilyen, felületen mozgó ismertetés is lehetővé tesz néhány reflexiót. Jóllehet a korábbi részletkutatások fényében a szűkebb szakmai közönség előtt ismert volt az antitrinitarizmus partiumi és dunántúli terjedése, most igazán plasztikus, minden adatot, sőt adattörmeléket értékelő, egységes képpé szerveződő modern leírását kapjuk annak, ami a témáról tudható megszabadítva az unitárius egyháztörténet-írás korábbi elfogultságaitól. Éppen ez világít rá arra, hogy a kálvinizmusnak milyen kemény, felkészült és sikeres vetélytársa volt az unitarizmus, hogy kettőjük küzdelme nem egyenlőtlen harc, hanem legalábbis kétesélyes mérkőzés volt. S ebben az összefüggésben ér-

demes újra elgondolkodni az erdélyi vallási tolerancia, illetve János Zsigmond valláspolitikájának tartalmán és funkcióján.

János Zsigmond – Balázs kutatásai és megállapításai szerint – a toleráns fejedelem képét akarta magáról kialakítani, akitől „semmi sem áll... távolabb, mint hogy vallási nézeteik miatt háborgassa alattvalóit. Kegyes és tárgyilagos, minden körülmények között méltányos kíván maradni (...) nem közömbös ugyan alattvalói lelki üdve iránt (...) részt vesz a megbékítés céljából rendezett hitvitákon, de tartózkodik attól, hogy ítéletet mondjon, vagy a vitatkozó felek bármelyikét megbüntesse. Tisztéhez tartozik viszont, hogy az erőszakhoz folyamodni akarókat megintse, hogy a [vallások közötti] versengés békés és zavartalan voltát biztosítsa” (18-19. l.). Ez a toleráns kép a fejedelemtől természetesen antitrinitárius kiadványokon keresztül sugalmazódik, tehát a szentháromság-tagadókat juttatja a diszkurzust meghatározó pozícióba. De, tesszük hozzá, részben összhangban Balázs kutatásaival, részben talán a szerző szándékával nem teljesen azonos irányban szöve tovább gondolatait, lehetne-e János Zsigmond szuverén vallási ügyekben, ha katolikus vagy református? Aligha! Mind a katolicizmus, mind a reformáció „nemzetközi szervezetet” alkotnak, amelyek esetleg önálló hatalmi tényezőkként jelenhetnek meg Erdélyben, s amelyekhez olykor kényszereket is tudomásul véve kellene igazodnia a fejedelemnek. Az unitárius egyház azonban, amely intellektuális téren erős európai kapcsolatrendszerre támaszkodhat, de nem áll mögötte Európában számottevő politikai támogatás, minden tekintetben a fejedelemtől függ. Másfelől, a látszólag elfogulatlanul alkalmazott tolerancia szándékai szerint kiemeli a fejedelmet a vallási viták kényszeréből, megszabadítja az egyoldalú elkötelezettség nehézségeitől, azaz a sokféle érdek között függetlenséget, egyfajta magasabb nézőpontot teremt János Zsigmond számára. Sőt, bizonyos, a keresztyénségen belüli döntőbírói szerepre is lehet aspirálni e pozícióból! Tovább lépve: a toleránsnak feltüntetett antitrinitarizmus vonzó lehet a vallási vitáktól szaggyatott Magyarország számára is. Mint Balázs Mihály – Ritoókné Szalai Agnes korábbi kutatásaira utalva – megállapítja, Karádi Pál a korábban keletkezett Balassi *Comoedia* 1569-es kiadását János Zsigmond népszerűsítésére használja föl: „... az magyarországi krónika bizonyítja, egész Magyarország a sok pártolássért, árultatásért és idegen fejedelmek választásáért pusztula, vesze és romla, megutálván az ő tulajdon és természet szerént való kegyes fejedelmeket...” Kétségtelen, hogy e sorokkal Karádi „az ő ügyüket támogató nemzeti fejedelemhez való hűségre biztat” (20. l.).

Ebben az erőterben érthető meg és értelmezhető számunkra az Erdélyből irányított partiumi és hódoltsági missziók lehetséges célja, funkciója. Könnyen belátható, hogy az erdélyi központú vallás terjeszkedése automatikusan hozza magával általában is az erdélyi kapcsolatok erősödését, Erdély befolyásának növekedését. Sztárai Mihály *Igaz papságnak tiköre* című drámájában a katolikusok kérdésére („Hol ördögbe vagyon az ti pispéktök?”) a protestánsok így felelnek: „Nem ördögben, hanem Erdélyben”. Azaz úgy tűnik, hogy korábban az ortodox protestantizmus is erdélyi mintákat követett az egyházszervezésben. Mint Balázs tanulmánya az összes idetartozó adat összegyűjtésével és mérlegre tételével tudatosítja: mind a Partiumban, mind a Dunántúlon eljutott az unitarizmus abba a fejlődési szakaszba, amikor már felmerült az önálló püspökség szervezésének, létrehozásának gondolata. Az unitarizmus tehát, minden tanításbeli korlát fellazítása ellenére, társadalmi erőként hasonló módon viselkedett, mint a reformáció ortodox áramlatai. Egy bizonyos fejlődési ponton rákényszerült a szervezeti hierarchia életrhívására, s úgy tűnik, ennek során módszereiben is az ortodox

irányzatok által bejárt utat, felállított mintát kívánta követni. Számolni kell a reformáció történetének azzal az általánosabb törvényszerűségével is, hogy a vallási tolerancia növekedése mindig a radikálisabb nézetek terjedésének kedvez, mint például német területen a lutheranizmussal szemben a kálvinizmusnak. János Zsigmond és a török toleráns magatartása (Balázs ez utóbbi kérdést is részletekbe menően tárgyalja) védernyő az unitáriusoknak, amelynek oltalmában, valóban kizárólag szellemi eszközökkel, mégis szabadon terjeszkedhetnek. Kérdéses azonban, hogy ez az expanzió, bár az intellektuális szabadság bátor gyakorlásának szép példáit is felmutatta, teljes „sikere” esetén nem vitt volna-e a magyar társadalom végzetes vallási szétaprózódása és európai elszigetelődése felé? Nem kötötte-e volna az országot politikailag túl szorosan az oszmán birodalomhoz? Nyilván nem véletlenül alakult ki az antitrinitarius gondolkodási irányzatok között az az elsősorban Jacobus Paleologus nevéhez köthető, szinkretikus teológiai elképzelés, amely a kereszténységnek a reformációval elvesztett egységét a mohamedanizmus integrálásával együtt szeretne volna helyreállítani.

A lutheranizmus és kálvinizmus erős nemzetközi irányzatokhoz kötődött, magyarországi térhódításuk, jóllehet a középkori vallási egységet nálunk is szétzúzta, mégis az európai folyamatokhoz való többszálú kapcsolódást szolgálta. Az unitarizmus ebből a szempontból kettős arculatú. Kétségtelenül újabb színfoltot jelenít meg az európai szellemiségből, ugyanakkor politikailag növeli a distanciát Európától, vallási szempontból pedig bizonyos mértékig elszigetel a már csak számarányuknak köszönhetően is meghatározó confessióktól. Eppen ezért kérdéses, hogy képes lett volna-e ugyanazt a társadalmi szervező szerepet eljátszani, azt a vákumot betölteni, mint amelyet a szentháromságvalló irányzatok eljátszottak és betöltöttek a töröktől megszállt területeken.

Balázs könyve ezekben a kérdésekben természetesen nem foglal állást, pontosabban föl sem veti őket nyíltan. Megmarad a fennmaradt adatok elemzéséből szoros logikával következő állítások mellett. Am éppen ezzel provokálja ki a további gondolkodást, a bennünket is töprengésre készítő kérdések megfogalmazását. Ezekre azonban nyilván csak az ortodox irányzatok fejlődésének hasonlóan elmélyült és alapos kutatásával lehet majd a jövőben hitelt érdemlően válaszolni.

Mint a bevezetésből kiderült, teológia és irodalom szerves kapcsolatának, kölcsönhatásának bemutatása Balázs könyvének egyik igazi újdonsága. A két terület között a radikális szentháromságtagadó nézetek terjesztése idején a hitvita a legfontosabb összekötő út. A hitvitának természetesen számtalan fajtája és lehetősége van. Egyetlen rövid ismertetés keretében nehéz volna bemutatni a különböző zsinatokon lezajlott hitviták jegyzőkönyveinek, a róluk szóló egyéb beszámolóknak, az előkészítő és kísérő, nyomtatott és kéziratos traktátusoknak hosszú sorát, amelyek finom stilisztikai, retorikai-poétikai elemzésével Balázs Mihály – nyugodtan állíthatjuk – új és időtálló eredményekre jut. Bemutatásuk során ismét az iménti módszert követjük, a bennünket megragadó vagy közelebből érdeklő témakörök kapcsán igyekszünk kiemelni és kommentálni a tanulmány lényegesebb megállapításait.

Az elemzett vitáknak mindenek előtt két fontos funkciója ragadható meg. Bennük, illetve általuk is *formálódik* maga a tanítás, az a nézetrendszer, amelynek egyúttal *terjesztésére* is születnek ezek az írások. Ebből következik, amint ez a könyvből kiviláglik, hogy a hitvitákból legalább kétfelé vezet a nyelvi fejlődés útja, a nyelv lehetőségeinek kiteljesedését legalább két irányban segítik. Először is a fegyelmezett, logikus gondolkodás felé, amely finom distinkciókkal próbálja leírni a tanítások rendszerét, meghatározni egy-egy fogalom pontos tartalmát, elkülöníteni jelentésrétegeiket. Ebben fő fegy-

verként a Biblia-filológiát, annak ma is modernnek számító eszközeit használják az antitrinitáriusok: tekintetbe veszik a szöveg keletkezési körülményeit, a kánon kialakulásának történeti jellegzetességeit, hagyományozódásának kérdéseit, belső összefüggéseit, más szövegekre és a valóság különböző szintjeire való vonatkozásait. Rendkívül izgalmas (hogy Balázs egyik kedvenc szavával éljünk) az erdélyi és dunántúli antitrinitáriusok erős biblia-filológiai érdeklődésének és gondolkodásának részletes bemutatása mellett az, amit a tervezett, vagy „némely jezsuita források szerint” el is készült bibliafordításukról megtudunk. Újabb bizonyosság ez a szemléletmód arra nézve, hogy XVI–XVII. századi bibliafordításaink értékét, szellemi helyét nem lehet meghatározni a hozzájuk kapcsolódó és igen gyakran magyar nyelven is megfogalmazott hermeneutikai nézetek ismerete és rendszerezése nélkül. Az erasmista fordítóktól Tótfalusi 1685-i amszterdami kiadásáig gyakorlatilag valamennyi szöveget a kiadási elveket is rögzítő, gazdag bibliamagyarázó és nyelvtani traktátus-irodalom kíséri. Azaz nem pusztán a Biblia szövege járult hozzá igen nagy mértékben az anyanyelv fejlődéséhez, hanem a fordítás munkája indította el magáról a magyar nyelvről való gondolkodás folyamatát, illetve a kinyomtatott bibliai szövegeknek aktuális helyzetéről, jelentőségéről, az értelmezés kereteiről, lehetőségeiről és nehézségeiről szóló traktátusok már igen korán kialakították a szöveg értelmezésének és kezelésének, azaz a hermeneutikának és filológiának magyar szaknyelvét. Tehát nem a teológia az egyetlen tudomány, amelynek magyar nyelvű művelését regisztrálni lehet és kell a reformáció korában.

Igen elgondolkodtató továbbá, hogy az 1570-es években terveztek vagy el is készítették Erdélyben egy antitrinitárius bibliafordítást. Sylvester János glottomachiáról, a nyelvek harcáról beszél, mint Újtestamentum fordításának inspirálójáról. Vajon nem folyt-e a confessiók is között valamiféle harc a teljes magyar bibliafordítás elkészítését illetően? Szabó András kutatásai alapján ismert, hogy az 1590-re elkészült vizsolyi Biblia előkészítő munkálatainak már jóval előbb, az 1570-es években meg kellett indulniuk. Rádadásul Károli Gáspáréknak már az 1560-as évek végén fel kellett lépniük a korábban ugyancsak Erdélyből érkező Egri Lukács antitrinitárius tanításainak terjedése ellen. Egri korábban Heltai Gáspár bibliafordításának volt munkatársa. A dunántúli unitárius misszió kiemelkedő személyiségét, Alvinczi Györgyöt vendégül látó Bornemisza Péter tervei közé pedig ugyancsak beépült a magyar Biblia kinyomtatása. S igaz, jóval később, de mégiscsak Erdélyben, erősen unitárius környezetben fogott hozzá Káldi György a Vulgata magyarításához. Természetesen a fennmaradt adatok egyelőre nem elegendőek arra, hogy belőlük az említett tervek, munkálatok és motivációk között bármiféle konkrét kapcsolatra lehessen következtetni; mégis, éppen az antitrinitárius Biblia-fordítás terve figyelmeztet arra, hogy a hívekért folytatott küzdelemben egy-egy confessio, felekezet által elkészített kanonikus érvényű vagy hitelű, de legalább erre törekvő anyanyelvű Biblia léte alapvetően határozza meg az illető felekezet kommunikációs helyzetét, a viták teremtette diszkurzusban elfoglalt pozícióját. Ebből a szempontból még ma sincs áttekintésünk a magyar Biblia kiadástörténetéről, de ahhoz, hogy ilyen valaha létrejöhesse, jelentős mértékben járul hozzá Balázs Mihály könyve.

A hitviták nyitotta nyelvi lehetőségek másik ága főként a személyes összecsapásokban manifesztálódik. A vitának ezen a szintjén egy metaforizáló, néha szinte misztikus, a szavak mágikus erejét kihasználó beszédmód fejlődik ki, amelyben a teológiai meggyőződés kifejtését egyéni szimpátiák és antipátiák befolyásolják, az argumentációt személyes indulatok telítik. A cél egymás érvelésének megsemmisítése, a másik személyiségnek hiteltelenné tétele; a retorikai invenció pedig igen gazdag terepet talál erre az ellenfél

külső és belső tulajdonságainak, társadalmi állásának, vagyoni helyzetének, származásának, műveltségének, erkölcsének, egyházának, tudományának gyalázásában. A nyelvhasználatnak ebben a *modus*ában nyomul be a hitviták tudós nyelvezetébe a népnyelv, népi gondolkodásmód és szemlélet. Később pedig ugyanez a népszerű beszédmód meghódítja a prédikáció műfaját, elvontabb teológiai kérdések kifejtésére is vállalkozik.

Előbb az 1570-es évek magyar nyelvű kálvinista-antitrinitárius hitvitáinak anyagából gazdag példatárat kapunk e beszédmód jelenlétéről, nyelvi erejéről, majd e beszédmód egyik lehetséges európai mintájának, forrásvidékének és lehetséges közvetítő közegének alapos feltárása következik. Végül megvizsgálja a tanulmány, hogy a „lelésnek” ez módja milyen szerepet játszott olyan „nagyobb fikciós kompozíciók”, már modern értelemben is irodalmi művek kialakulásában, mint a *Válaszúti komédia* és a *Nagyváradi komédia*, vagyis azoknak a szövegeknek a létrejöttében, ahol összegződnek és teljes pompájukban ragyognak a XVI. század szellemi mozgalmainak nyelvi teljesítményei. Szinte észrevétlenül simulnak bele ebbe a nagy ívű gondolatmenetbe olyan önmagukban is jelentős filológiai eredmények, mint az utóbb említett mű, a *Nagyváradi komédia* újra felfedezése, az eddig ismertnél teljesebb, sőt majdnem teljes szövegének közreadása, műfaji jellemzése, szerkezetének megrajzolása, eszmetörténeti helyének kijelölése.

Az európai nyelvi és irodalmi minták közvetítésében kulcsszerepe lehetett az Észak-Itáliából Németországba emigráló olasz teológus és humanista Celio Secondo Curione *Pasquillorum tomi duo* (1544) című munkájának. Curione műfajilag vegyes, főként különböző szatirikus szövegeket tartalmazó gyűjteményének egyes darabjai nagyon különböző retorikai-poétikai hagyományokba tartoznak, de formateremtő elveik azonosak, s a tudatosan egymás mellé válogatott alkotások kölcsönösen értelmezik egymást. Összegződik bennük a korai reformáció németországi irodalmi hagyománya, amelyben egy „frissen kikristályosodott dogmatikai alapról megfogalmazódott frontális támadás (...) a régi dogmarendszer megsemmisítésére tör, s így mellékesnek és esetlegesen gondolja az érzékletes konkrétumokat”, és a vágans kultúra poétikai szemlélete, amelyben „az érzékelhető világ kifordítása a fő szervező erő”. Ezekhez társulnak az Erasmus és Hutten által legmagasabb szintre emelt humanista szatíra hagyományai, amelynek gyökerei Lukianosig nyúlnak vissza. Meggyőzően bizonyítja a tanulmány, hogy a pasquillusok két kötetében közölt szövegek ismertek voltak az erdélyi antitrinitáriusok és ellenfeleik előtt. Természetesen nincs szó arról, hogy Curione kiadványa közvetlenül hatott volna, bár ez sem zárható ki, de mindenképpen jól reprezentálja azt a több rétegű retorikai-poétikai kultúrát, amelybe a későbbiekben vizsgálat alá vett magyar nyelvű szövegek is beleágyazódnak. Részletes ismertetése, elemzése – amelyet elsősorban Antonio Rotondó tanulmánya alapján és vele vitázva végez el a szerző – tehát nemcsak indokolt, hanem sokatmondó és új távlatokat nyitó a magyar irodalmi nyelv fejlődésének szempontjából is.

Mellőzve most az utolsó fejezetekben a *Válaszúti komédia* és *Nagyváradi komédia* kapcsán olvasható eredmények ismertetését, Balázs fenti gondolatmenete ismét csak megenged néhány észrevételt.

Curione gyűjteményének elemzése nyomán világosan látni kell, hogy a humanizmus és reformáció között nem csupán a profán szövegeken alkalmazott filológiai módszereknek a szent szövegekre való transzponálása jelent kapcsolatot, hanem a humanizmus által felfedezett és bejáratott, hajlékony retorikai, poétikai eszköztárat is birtokba vették és mozgósították a reformátorok hitigazságaik megfogalmazása és terjesztése érdekében. Balázs eredményeinek ismeretében az eddigieknél sokkal érthetőbbé

válík a XVI. század magyar nyelvi fejlődése: a hirtelen páratlan erővel megjelenő, szemléletes magyar irodalmi nyelv megszületésének folyamata. Mint Balázs nagyon találóan állapítja meg, előbb a latinban kumulálódtak azok az energiák (invenciók, kifejezőkészlet, beszédtechnikák, egyéb retorikai eljárások), amelyek szinte egyszerre robbantak az anyanyelven. A XVI. század nyelvi, ízlésbeli változásának fő okát eddig inkább a megváltozott közönség megváltozott igényében kerestük, azaz abban, hogy a reformáció szélesebb közösséget szólított meg a korábbiaknál, s ezért kénytelen volt a néphez érthető, népszerű módon beszélni. Most világosan áll előttünk az is, hogy ennek nyelvi feltételrendszere nem önmagában az élő népnyelvben volt adott, hanem a humanizmus nyelvi, illetve tudományos eredményeinek, a középkori vágans kultúra világlátásának és a reformáció didaktikai erőfeszítéseinek következtében nagyrészt a latin nyelvben alakult ki, s a megváltozott latin beszédmód ismerete és birtokbavétele tette lehetővé az anyanyelvű megszólalás minőségének szinte robbanásszerű változását. E nyelvi-irodalmi folyamat alakulásának gazdagon illusztrált, nagy erudícióval történt bemutatása lényegesen megkönnyíti a XVI–XVII. század irodalmának egységesebb szemléletét. Szkhárosi Horváth András és Sztárai munkáiban mutatkozik először erőteljesen a hitviták szatirizáló kedve és eszköztára, Heltai műveiben, amint arra Balázs most és korábbi tanulmányaiban is utalt, elsősorban a *Hálóban* már iskolateremtő erővel nyilatkozik meg, hogy a későbbiekben még inkább kiteljesedjék. Az előzmények ilyen rendszeres ismerete bizonyos értelemben Pázmány és az életműve körül zajló hitviták nyelvművészetét is újra gondoltatják majd –, de ez már mostani ismertetésünktől túlságosan messzire vezető kérdés.

Heltai János

